
درآمدی بر تاریخ

فرهنگی بدن در ایران

دکتر محمدسعید ذکایی
عضو هیئت علمی دانشگاه علامه طباطبایی
مریم امن پور

فهرست

۱۱	فصل اول: مقدمه
۲۴	ملاحظات روش شناختی: روش شناسی تاریخ فرهنگی
۲۷	داده‌های تصویری مربوط به بدن
۳۰	بدن، پوشش و زیورآلات
۳۳	ژست‌ها و حالات
۳۴	منابع پژوهش
۳۹	فصل دوم: مطالعات فرهنگی بدن
۴۴	تغییر و اصلاح بدن
۴۸	مد و مدگرایی
۴۹	وبلن و مصرف کاذب
۵۰	زیمل: مد، صورتی اجتماعی
۵۲	بلومر: مد، انتخابی جمعی
۵۵	بورديو: رقابت در میدان مد
۶۱	بدن، فرهنگ جسمانی و روابط قدرت
۶۸	نقشه‌بندی اجتماعی و فرهنگی بدن
۷۴	گفتمان‌های بدن
۸۱	نتیجه‌گیری
۸۳	فصل سوم: گفتمان‌های بدن در ایران
۸۶	گفتمان‌های جامعه‌شناختی بدن
۹۰	گفتمان‌های ادبی بدن
۹۵	گفتمان دینی بدن

گفتمان‌های پزشکی بدن ۹۹

تحول گفتمان‌های بدن در ایران ۱۰۱

۱. گفتمان امپراتوری ۱۰۳

۲. گفتمان مشروطه ۱۱۴

۳. گفتمان مدرنیته ۱۲۳

۴. گفتمان دینی ۱۳۰

نتیجه‌گیری ۱۴۱

فصل چهارم: بدن، مکان و فضا ۱۴۷

۱. عصر امپراتوری ۱۵۱

۲. عصر مشروطیت ۱۶۷

۳. عصر مدرنیته ۱۷۲

نتیجه‌گیری ۱۸۱

فصل پنجم: بدن و ارتباطات غیر کلامی ۱۹۱

جایگاه ارتباطات غیر کلامی در علوم اجتماعی ۱۹۶

فضا و قدرت ۱۹۹

نزدیکی و ابراز صمیمیت ۱۹۹

ژست‌ها و حرکات بدنی ۲۰۱

آهنگ و لحن صدا ۲۰۲

جایگاه ارتباطات غیر کلامی در ادبیات ۲۰۳

جایگاه ارتباطات غیر کلامی در مذهب ۲۰۹

جایگاه ارتباطات غیر کلامی در پزشکی ۲۱۲

ارتباطات غیر کلامی بدن در ایران ۲۱۴

۱. عصر امپراتوری ۲۱۵

۲. عصر مشروطیت ۲۲۳

۳. عصر مدرنیته ۲۲۷

نتیجه‌گیری ۲۳۲

فصل ششم: پوشاک ۲۶۱

۱. جایگاه لباس در علوم اجتماعی ۲۶۳

۲. جایگاه لباس در ادبیات ۲۶۵

۳. جایگاه لباس در مذهب ۲۶۸

۴. جایگاه لباس در پزشکی ۲۷۲

پوشاک در ایران ۲۷۴

۱. عصر امپراتوری ۲۷۵

۲. عصر مشروطه ۲۸۷

۳. عصر مدرنیته ۲۹۴

نتیجه‌گیری ۳۰۲

فصل هفتم: بدن و سلامت ۳۱۳

جایگاه سلامت در علوم اجتماعی ۳۱۸

جایگاه سلامت در ادبیات ۳۲۱

جایگاه سلامت در مذهب ۳۲۵

سلامت در علم پزشکی ۳۳۰

سلامت و تندرستی در ایران ۳۳۴

۱. عصر امپراتوری ۳۳۵

۲. عصر مشروطیت ۳۴۴

۳. عصر مدرنیته ۳۵۳

نتیجه‌گیری ۳۶۲

فصل هشتم: تغییر و اصلاح بدن ۳۷۳

تغییر و اصلاح بدن در علوم اجتماعی ۳۷۸

تغییر و اصلاح بدن در ادبیات ۳۸۴

تغییر و اصلاح بدن در مذهب ۳۸۶

تغییر و اصلاح بدن در پزشکی ۳۹۰

تغییر و اصلاح بدن در ایران ۳۹۳

۱. عصر امپراتوری ۳۹۴

۲. عصر مشروطیت ۴۰۵

۳. عصر مدرنیته ۴۱۰

نتیجه‌گیری ۴۱۷

کتابنامه ۴۲۷

فصل اول: مقدمه

حوزه مطالعات بدن که تاکنون در سلسله مراتب سنت‌ها و شاخه‌های علوم اجتماعی و به‌ویژه جامعه‌شناسی کم‌اهمیت، حاشیه‌ای و تا اندازه‌ای کم‌منزلت بود، در چند دهه اخیر به حوزه‌ای پویا، پراهمیت و جذاب برای طیف روزافزونی از محققان در سنت‌های جامعه‌شناسی غربی و غیرغربی تبدیل شده است. آنچه جاذبه و اهمیت این توجه را بیشتر برجسته می‌سازد، فضای بین‌رشته‌ای مطالعات بدن و دستورکارهای متنوع آن است. شاید سنت فرهنگی مطالعات این قلمرو را که در چند دهه اخیر با مطالعات تاریخی نیز پیوند یافته و در قالب سنت مستقل تاریخ فرهنگی بدن، آثار و مطالعات زیادی پدید آورده است، بتوان از جمله پررونق‌ترین رویکردهای مطالعاتی در این حوزه دانست. اثر شش‌جلدی تاریخ فرهنگی بدن انسان که انتشارات برگ در سال ۲۰۱۰ منتشر کرد (و ترسیم‌کننده سویه‌هایی از تحولات فرهنگ جسمانی در اروپا از عهد عتیق تا زمان حاضر است) و همچنین، وجود بیش از ۲۰ نشریه

تخصصی در این قلمرو که برخی از آنها در کشورهای شرق آسیا به چاپ می‌رسد، بر اهمیت این حوزه مطالعاتی تأکید می‌کند. مطالعات فرهنگی بدن به شرح، تحلیل و گاه مقایسه کنش‌های جسمانی در متن فرهنگی و اجتماعی آن می‌پردازد و رفتارهای بدنی را علاوه بر وجه زیستی و عینی آن، سازه‌ای زبانی، گفتمانی، تاریخی و البته اجتماعی و فرهنگی می‌داند. این مطالعات، دربرگیرنده طیف وسیعی از موضوعات و مقولات مطالعاتی است که از جمله آنها می‌توان به مطالعات ورزش و بازی و تفریح، سلامت و بهداشت، اصلاح و تغییر بدن، آداب و منش‌های رفتاری، پوشش و تزئین بدن، مکان و فضا، ارتباطات غیرکلامی، مد و زیبایی، روابط جنسی، بیماری و مرگ و رابطه میان بدن و نیروهای ماوراءالطبیعه اشاره کرد. بدیهی است این گستره وسیع، مستلزم به‌کارگیری مفهوم‌سازی‌های پیچیده و متنوعی از مجموعه شاخه‌های علوم انسانی، اجتماعی، هنر، علوم دینی و البته، استفاده از ابزارهای روش‌شناختی گوناگون برای هدایت آنهاست.

رونق تدریجی توجه به مطالعات بدن در ایران، به دلیل طراحی‌های تقلیل‌گرایانه در تولید ابزارهای پژوهشی یا تلاش محدود برای ایده‌پردازی‌های نظری، دستاوردهای چشمگیری نداشته است؛ با این حال، شرایط تاریخی، توسعه‌ای و تنوع و پویایی فرهنگی ایران، فرصت بی‌بدیلی را برای توسعه مطالعات این حوزه فراهم می‌کند. بررسی آداب و فرهنگ بدن در وهله نخست، امکانی برای مطالعه تغییر اجتماعی است. بدن وجه مهمی از فرهنگ عمومی، ارزش‌ها و شیوه زندگی ساکنان یک سرزمین را آشکار می‌کند. تجربیات بدنی را نباید صرفاً در جوهره فردی آن نگرست. این رفتارها دلالت‌های آشکاری برای تنظیم روابط، تعاملات اجتماعی موجود و نشانه‌ها و علائمی از نظم اجتماعی

را در خود نهفته دارند. سنت پیکره‌گرایی *الیاس* که تجلیات ارزش‌های جامعه را در مدیریت بدن جست‌وجو می‌کند یا سنت گفتمانی فوکو که به قدرت و انضباط اجتماعی در متن هیبت ظاهری و عرصه بدن اشاره می‌کند، گواهی بر این موضوع محسوب می‌شوند.

ویژگی‌هایی چون تاریخی‌بودن و متن‌مندبودن و نیز موقعیت ویژه‌ای که بدن‌ها به عنوان واسط و میانجی حوزه‌های خرد و کلان اجتماعی، آن را تجربه می‌کنند، این امکان را فراهم می‌کند تا از بدن، به مثابه متنی برای تأمل در شناخت نظام‌های اجتماعی و سیاسی گوناگون و بررسی تنوعات و تفاوت‌های جغرافیایی استفاده شود؛ بنابراین، می‌توان انتظار داشت که مطالعه و بررسی مباحث این حوزه، در مفهوم‌سازی و نظریه‌پردازی اجتماعی در ایران راهگشا باشد. این ویژگی، با توجه به فضای مفهومی و روشی این حوزه که فضایی بین‌رشته‌ای محسوب می‌شود، امکان اشتراک و انباشت تجارب محققان با جهت‌گیری‌های متفاوت نظری (انتقادی، ذات‌گرا، پسامدرن، پسااستعماری و غیره) را فراهم کرده، در نتیجه فرصت بیشتری برای تولید دانش بومی و اصیل و احتمالاً نقد دیدگاه‌ها و نظریه‌های مربوط به تحول مناسک و عادات و ژست‌های جسمانی در کشورهای غربی مهیا می‌کند؛ بدین ترتیب، مطالعات بدن، فرصت مناسبی را برای پیوند علوم انسانی و اجتماعی در ایران به وجود می‌آورد.

وجه دیگر اهمیت این حوزه، ضرورت آن برای شناخت تعارضات، تنش‌ها و شکاف‌های هویتی در ایران است. بدن به مثابه نقطه ثقل هویت فردی در برخی موارد، موضوعی برای منازعات گفتمانی و رفتاری در پهنه تاریخ ایران بوده است. این ماهیت هویت‌بخش، آشکارا بدن را به عرصه‌ای محوری در سیاست فرهنگ تبدیل می‌کند؛ از این رو، مهیا کردن